

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Szegedy-Maszák Mihály

MÁRAI SÁNDOR

(1900–1989)

Elhangzott: 2002. december 2.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2006

MÁRAI SÁNDOR

(1900–1989)

Emlékezésben nem szokás bonyolult, sőt olykor akár kényesnek is nevezhető kérdéseket érinteni, de Márai Sándor pályafutásának méltatója nehezen kerülheti el ezt a kísértést. Illyés Gyula, akiről Márai 1945 előtt elismeréssel, később viszont bíráló hangon írt, 1968-ban így nyilatkozott: „A század eleji polgári irodalom ellen az igazi kifogás nem is az volt, hogy nem volt elég érdekes, vagy nem utánozta jól a külföldi divatokat. Az volt a végzetes hibája, hogy nem ezt a földet ábrázolta” (Hornyik 1982, 201). Ahelyett, hogy kitérnék az ebben a megnyilatkozásban rejlő előfeltevésekre, hadd idézzek egy másik, 1935-ből származó fejtegetésből, amely nem kevésbé határozott előítéleteket rejt magában: „Város, köszöntelek. Mindegy, hogy mi a neved és messze fekszel, északon vagy délen, lehetsz te Athén, Varsó, Palermo vagy Koppenhága, nekem maga a fészek vagy, az otthon. Mennyit papoltak a természet nemzetköziségéről, egy fűszál és egy rózsza jóságáról, mely mindig egyfajta nyájassággal fogadja a száműzöttet, eszébe idézve legrégibb emlékeit. A város az igazi nemzetköziség, a város az igazi emberi közösség diadala, a város az igazi nemzetfölöttiség. Ha nyelvét nem is beszéljük, értjük néma jelbeszédét, értelem-teremtette mértani beosztását, azonos szokásait, gőzfürdőit, kézápoló termeit, vendéglőit. Egy falu, egy kisközség tulajdon országomban idegenebb nekem, mint egy idegen város. Valahányszor városba érkezem, úgy tetszik, hogy haza érkezem” (Kosztolányi 1979, 307). Akár Máraitól is származhatnék e második nyilatkozat, holott Kosztolányi *Stockholmi alkony* című eszmefuttatásából idéztem. Márai Kosztolányi nyomát is követte, amidőn a városi polgárság értékrendjét vallotta magáénak. 1942-ben azt írta, hogy „a dolgozó magyar tömegek műveltsége a válság fordulójában mélyebb és igényesebb, mint a polgárságé” (Márai 1993, 114), egy évvel később pedig

„gyökeréig romlott”-nak minősítette a magyar középosztályt, de azt is leszögezte: „Egy módon árulnám el a népet: ha felcsapnék népi írónak” (Márai 1945, 149, 142). Bármilyen komoly fönntartásai voltak saját osztályával szemben, „a mélymagyarság-hígmagyarság kótyagos elmélete” nem lelkesítette (Márai 1999, 184), s 1952-ben New Yorkban a következő véleményt fogalmazta meg: „Most mikor a műveltségalkotó és műveltség-hordozó középosztály, otthon és a világban, elsorvad – s ennek a magyar középosztálynak sok és jogosan bírálható morális és nívó szerinti hibája volt, de mégis kultúraalkotó és kultúrahordozó volt a kabátos ember Magyarországon, s az utolsó évszázadban szinte kizárólagosan ő volt az! –, le kell számolni azzal, hogy nincs, aki átvegye örökét. A parasztság legkevésbé” (Márai 2001, 318).

Noha idősebb korában egyre tisztábban látta az ellentmondást művész és polgár között – 1951-ben *A kiválasztott* olvasásakor már sajnálattal állapította meg, hogy „valamikor hatással is volt” rá Thomas Mann felfogása, amely szerint a kétféle értékrend összeegyeztethető egymással (Márai 2002, 228), és egyre inkább az általa már korán fordított Gottfried Benn szemléletéhez közeledett, amennyiben a polgárt a művelődés és nem a művészet hordozójának tekintette – tökéletesen idegen volt tőle a falukutatók világképe. A második számúzetésben, 1950-ben – igaz, csak naplóföljegyzés formájában – még a népi mozgalom legfőbb tizenkilencedik századi elődjéről is tett elmarasztaló kijelentést: „Petőfi erotikája egy asztaloslegény csirizszagú érzékisége. [...] a ‘kis feleségem, jere az ölembe, de potens vagyok’ – kezdetű ömlengései túlszárnyalják a hasonlóan ízléstelen Ady klapanciáit is” (Márai 2001, 20).

1943. december 6-án tartott akadémiai székfoglalójában nagyobb elismeréssel szólt Petőfiről, de közvetve ekkor is bírálta a népi mozgalmat. Két évvel Babits után, 1942. május 15-én lett a Nyelv- és Széptudományi Osztály Széptudományi Alosztályának levelező tagja. 1947. június 6-án rendes tagnak is megválasztották, de újabb székfoglalót már nem tarthatott. „Tagsága külföldre távozása miatt az MTA 1949. évi átszervezésekor megszűnik” – olvasható az akadémiai tagok jegyzékét tartalmazó kiadványban (Fekete 1975). Mintegy három hónappal öngyilkossága után, 1989 májusában kapta vissza akadémiai tagságát.

Babitscsal ellentétben – aki az *Oidipus Kolonosban* általa készített fordításából olvasott fel –, Márai erre az alkalomra készített értekezéssel foglalta el a helyét a Tudós Társaságban. Meglehetősen keményen ítelt, amidőn a *Nemzeti dalra* terelte a szót: „Ha szédszedjük és a próza nyelvére fordítjuk, e rímes sorokban is közhelyek tucatját találjuk [...]. Már a kezdősorok [...] úgy hatnak prózában, mint valamilyen iskolai tornaünnepély

nyitánya. A folytatás [...] diákkorunk longaméta-versenyeinek felbuzdult hangulatát idézi” (Márai 1946, 12–13). Mi okozza, hogy mégis remekmű a *Nemzeti dal*? Márai lényegében úgy gondolja, nincs egyértelmű válasz e kérdésre. Segítségül hívja Mallarmét s Rilkrét, de végül is arra a megmagyarázhatatlan jelenségre hivatkozik, amelyet ihletnek nevez. „Ma úgy mondanók” – s ez az igealak jól szemlélteti, milyen rendületlenül igyekezett Márai Kosztolányi nyelvtiszteletéhez ragaszkodni –, „bizonyos lelkek egyforma hullámhosszon keresik egymást a térben és az időben, egyforma bensőséggel kérdeznek és felelnek, akkor is, ha nincs módjuk megtalálni a személyes érintkezés lehetőségeit” (Márai 1946, 25–26).

Székfoglaló előadása is elárulja, hogy Márai – Babitscsal és Kosztolányival ellentétben – nem volt igazán kiemelkedő értekező. E főntartás nem jelenti, hogy ne volna figyelemre méltó megfigyelés az Akadémián elhangzott előadásában. A legutóbb idézett mondat egy elképzelt közösség és nyelv kölcsönhatására figyelmeztet. 1953 végén New Yorkban a következőképpen egyértelműsítette korábbi föltevését: „Nincs író és nincs irodalom, ha nincs mögötte nemzet” (Márai 2001, 340). A székfoglalóban, a *Szeptember végén* értelmezésében is jól észrevehető a föltevés, amely szerint az ihlet valamely közösséghez s nyelvhez kapcsolható, szemben a pusztán egyéni leleménnyel: „a harmadik versszak nincs ugyanabból az anyagból, mint az első kettő, a befejező sorokat nem hatja át az áram, mint az előző sorokat: a titokzatos, égi üzenet, melynek ő csak tolmácsolója volt, az első két versszakban tökéletes kifejezést kapott, de a befejező sorokat már csak ő írta, a költő, biztos formaérzékevel, csodálatos verselő készségével, mint aki nem ismeri mesterségén belül a lehetetlent” (Márai 1946, 11–12).

Későbbi, sokkal egyértelműbben kedvezőtlen ítéletét azzal lehet magyarázni, hogy arra a következtetésre jutott: Petőfi költészetét – Vörösmartyével s Aranyéval ellentétben – ki tudta sajátítani a kommunista rendszer, amelyről lesújtó véleményét – a köztudattal ellentétben – már a második világháború előtt kialakította.

1931-ben nemzedéktársával, az író, műfordító s szerkesztő Dormándi Lászlóval (1898–1967) fényképgyűjteményt adott ki Berlinben *1910–1930: Zwanzig Jahre Weltgeschichte in 700 Bildern* címmel. Egy évvel később 191 lapos újabb gyűjteményt készítettek a Pantheon Kiadó számára, amelynek 1927-től Dormándi igazgatója, majd tulajdonosa volt. E 450 képből válogatott, 318 tételből álló, elődjéhez hasonlóan Kner Albert közreműködésével létrejött, *Russland – Wie es war, wie es wurde, wie es ist* című kötet akkor kiadatlan maradt – minden bizonnyal azért, mert Hitler hatalomra kerülése után Márai minden kapcsolatot megszakított a német állammal –,

s csak a közeli jövőben jelenik meg. Az aláírással ellátott képsor mintegy kétféleképpen mond el egy történetet: a megörökített látványok időrendjét hangsúlyosan retorizált egymásután keresztezi. A legkorábbi fölvetel a huszonhárom éves Lev Nyikolajevics Tolsztoj arcképe, a legkésőbbi az 1931. évi május elsejei díszszemlét jeleníti meg a Vörös téren. A képek egy része a mai közönség számára már ismert, más részük tudtommal nem az. A történetmondásnak mindkét módja fölveti a kérdést: két egyformán borzalmas rendszerről van-e szó, avagy a folytonosság az elsődleges a cári Oroszország és a Szovjetunió között. A turkesztáni ürüvadászatról vagy egy orosz földbirtokos 1890-ben tartott esküvőjéről készült tudósítás özönvíz előtti világot sugall, s az utolsó cárevics alakja mintegy az 1917 előtti orosz világ betegségét is sejteti, ám Raszputyinnak, a sok meggyilkolt államférfi-nak vagy a Szibériába száműzötteknek a sorsa határozottan előrevetíti a későbbieket. Azok a lapok, amelyeken magasra tartott jelszóval munkába induló kolhoztagok, fegyelmezett női zászlóalj vagy éppen foglalkozását gyakorló bírónő látható, nem kevésbé előnytelen hatásúak, mint a kezüket föl-emelő elfásult emberek a *Választás* című képen vagy a büntető bevetésen tevékenykedő-mozgó Cseka-különítmény. Roppant felelősségteljesség sugárzik azoknak a vezetőknak a arcáról, akik az öt éves terv ellenőrző száma-it beszélnek meg a Kremlben, s nem kevésbé komoly azoknak a munkásoknak a tekintete, akik elhatározzák, hogy e tervet két és fél év alatt teljesítik. Az egymásutániség fokozza a hatást – így például két gyerekbandita képét úttörőgyűlésé követi.

Megkülönböztetett figyelmet szentel a könyv a szovjet művelődésnek. Noha a természetellenes beállítottság olykor már-már nevetségességig túlzott: gyár előtt könyveket vásárolnak a munkások, „könyvek a falun” – olvasható egy utazó boltot ábrázoló képen, egy harmadikon pedig a termelőszövetkezet könyvtárosa, főköltősné, rendezgeti a köteteket a polcon, mégis változatos képet kapunk a szovjet művészetről. Nem hiányzik Mayerhold s Eisenstein arcképe, sőt a *Patyomkin cirkáló* ismert lépcsőjelenete sem, mintegy arra emlékeztetve, hogy jelentős alkotók is a politikai rendszer kiszolgálóivá lettek. Egy kultúrház falain Leninről festett képek függenek, egy kisfiú Lenin-szobrocskákat árul, egy műalkotás a nagy vezetőt hajón állva, egy másik mezőgazdasági dolgozók készítette emlékmű tárgyaként mutatja. Gyárban dolgozó munkásköltőt is láthatunk, s a haladó nyugati írók csodálata is képviselve van: G. B. Shaw és Henri Barbusse nagyon örül, hogy létrejött a szovjet állam. Különösen bizalomgerjesztő Bugyonij marsall tekintete, Mensinszkijé, akinek arcképét „a GPU jelenlegi vezetője” sokat sejtető minősítés kíséri, és Krilenko államügyészé, aki éppen vádol valakit. A magyar szereplők sem hiányoznak a vállalkozásból:

Szapáry Gyula gróf szentpétervári követ; Kun Béla s Szamuely Tibor képének szemlélője eltűnődhet azon, vajon mennyire jellemezte folytonosság, illetve megszakítottság a huszadik század elejének magyar történelmét. A *Szamuely átadja a moszkvai tömegnek a Magyar Tanácsköztársaság üdvözlését* feliratú kép, amelynek jobb oldalán Lenin látható, egyúttal arra is emlékeztet, hogy Magyarország sorsa nem választható el a bolsevik mozgalom történetétől.

Ez a fényképgyűjtemény még a nagy perek előtt készült, mégis komorabban értelmezi a szovjet rendszert, mint Illyés két évvel később keletkezett útibeszámolója, az *Oroszország*, s egyúttal közvetlenül előrevetíti azt, amit Márai a negyvenes években írt. A második világháborút kivételes józansággal értelmezte. „Nem szerezni akart [...], hanem megtartani” – írta a magyarságról *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című eszmefuttatásában (Márai 1993, 22), de egyúttal az egész nemzetet felelőssé tette a háborúért és következményeiért, hihetőleg korábban, mint író kortársai. Ebben az 1942 júliusa és szeptembere között fogalmazott röpiratban nemcsak egy háború utáni egységes Európa megteremtését sürgette, s a magyarságnak hangsúlyozottan nyelvi, azaz nem származás szerinti meghatározását adta, előre látván olyan feladatokat, amelyek a huszonegyedik század elején állnak e nemzet előtt, de egyúttal az Oroszországról készített fényképgyűjteménynek az üzenetét is újrafogalmazta: „a kommunizmus, s annak gyakorlati politikai kifejezési képlete, az orosz bolsevizmus európai emberek számára nem nyújthatja az új életforma lehetőségeit”, mert „az egyéni élet minden tartalmát felszívja, megfosztja az embert az élet minden olyan értékétől és javától, mely nélkül európai ember számára – legyen ez az ember filozófus Königsbergben vagy csatornatisztító Londonban – nincs többé az életnek valóságos értelme” (Márai 1993, 51).

Nem érte meglepetésként az összeomlás, s így azután nem kényszerült véleményének a megváltoztatására. Rendkívüli éleslátásra és öntörvényűségre vall mindaz, amit közvetlenül a második világháború utáni években írt. Egyszerre jellemző és önismeretünk szempontjából rendkívül sajnálatos, hogy ekkor készült naplójegyzetei s a *Harminc ezüstpénz* csak sokkal később jelentek meg, a *Sértődöttek* második kötetét bezúzták, a harmadik pedig csak az író élete végén, *A Garrenek műve* részeként került a nyilvánosság elé.

Budai lakásának megsemmisülése után, 1945 júliusa és szeptembere között regényt írt a magyar főváros ostromáról. A *Szabadulás* című könyv magyarul csak 2000-ben vált hozzáférhetővé a közönség számára. Az író hagyatékának szakszerűtlen közreadásáról tanúskodik, hogy a megnevezetlen szerkesztő (talán a szöveg gondozója?) a következő lap alji jegyeze-

tet fűzte az első mondathoz: „A regény írásakor Márai nem következetes az idő kezelésében, ezért a mű során nehezen követhető az ostrom napjainak változása.” E mondat szerzője teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy regényről, nem pedig naplóról van szó. (Ismeretes, hogy Márai Leányfalun s nem budai lakásában tartózkodott az ostrom alatt.) A történetmondás felépítéséből következik, hogy körkörös az időszerkezet. A kiinduló- s a végpont egyaránt az ostrom végét jelző huszonegyedik nap. A cím célelvű folyamatot sugall, amelyet az önmagába visszatérő elbeszélés egyértelműen megcáfol.

A nézőpont mindvégig egy huszonhárom éves nőé, akinek valódi nevét nem tudja meg az olvasó. Sós Erzsébet néven kell szerepelnie, mert apja, az ismert csillagász, zsidókat mentett meg, s ezért a németek és a nyilasok egyaránt keresik. A tudós lánya az óvóhelyen szemtanúja lesz annak, hogy a nyilasok még akkor is fölkatatnak és kivégeznek egy zsidó fogorvost, amidőn már nekik is csak egy-két órájuk van hátra. A főszereplő egy nőnek a beszámolóját is végighallgatja a gázkamráról – ez a betét, különösen a művelt német orvos jellemzése, kísértetiesen előrevetíti a majdnem három évtizeddel később megjelent *Sorstalanság*ot.

A céltalan örület s nyomorúság végeztével a pincébe lépő első szovjet katonára megerőszkolja „Sós Erzsébet”-et. A regény végén a nő elhagyja az óvóhelyet. Holttesteken lép át, akik között fölismeri az első szovjet katonát, akivel találkozott. Apjának búvóhelyéhez siet. Itt tér vissza kezdőpontjához a történetmondás. Megválaszolatlanul marad a kérdés: megtalálja-e a fiatal nő az apját. Általános iskolás koromban Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című könyve volt a kötelező olvasmány, amely szintén az ostromról szól. A két regény között feszülő ellentétet nehéz volna túlhangsúlyozni.

Márai regénye nyilvánvalóan azért jelent meg csak ötvenöt évvel a keletkezése után, mert a német és az orosz katonát nagyon különbözőnek, de egyaránt ellenszenvesnek tünteti föl, s azt sugallja: a nyilas rémuralmat nem követte szabadulás. E könyv azt is sejteti, hogy szerzője tevékenységének rendkívüli egységét többek között arra lehet visszavezetni, hogy egyaránt elutasította a nemzeti szocializmust és a kommunizmust. A meg nem történt szabadulás készítette arra, hogy 1948-ban másodszer is elhagyja Magyarországot. Távozása után rendszeresen figyelemmel kísérte az itthon megjelent műveket. Látván, hogy pályatársai valóban alkalmazkodnak a politikai helyzethez, 1949 elején arra a következtetésre jutott, hogy „Csak kívülről lehet megmenteni a magyar irodalmat” (Márai 1999, 19). Elsősorban ezért és nem súlyos megélhetési gondjai miatt döntött úgy, hogy elfogadja a Szabad Európa Rádió ajánlatát, és rendszeres műsorokban értelmezze a magyar irodalom múltját és jelenét. 1951-ben Mün-

chenbe utazott, hogy már az első napon legyen alkalma szólani az otthon élőkhez. A továbbiakban hetente látogatott Rómába kilencperces *Vasárnap krónika* című rovatának felvételére, amely munkáért havonta háromszáz dollárt kapott. 1967-ig folytatta ezt a tevékenységét. Sajnálatos, hogy – egy-két kivétellel – a mai napig nem jelentek meg rádióelőadásai. Annnyit megállapíthatunk: nemcsak a magyarországi, de a nyugati magyar könyveket is nagyon szigorúan mérlegelte. Példaként Zilahy 1950-ben angolul, majd hamarosan több nyelven is kiadott családregejéjére lehet hivatkozni, amelyet naplójában is minősített: „Néha penetráns szagot hagy az irodalom a világban. Mint mikor a prostituált pacsulijával telik meg a helyiség [...]. Zilahy 'bestseller'-je, 'The Dukays' ilyen pacsulis pornográfia. Ez a könyv többet árt a magyarságnak a világban, mint éhenkórász, cigányos politikusaink” (Márai 2001, 175).

1948 s 1956 között sokszor megkísérettette a gondolat, hogy haza kellené térnie – „Harmadszor vagy negyedszer álmodtam ugyanazt csekély változatokkal: hazamentem Magyarországra” – írta egy ízben (Márai 2001, 74), de azt is gyakran érezte, hogy végleges számkivetettségre van kárhozthatva. „Három életforma van: a jézusi, a fausti, az ulyssesi. A többi adóalany” – jegyezte meg már 1949 elején (Márai 1999, 35). A Nápoly melletti Posillipóban, a második nagy görög eposz színhelyeinek közelében újraolvasta az *Odüsszeiát*, s a hős sorsából ezt a következtetést vonta le: „Már nem akarok sehová megérkezni, mert már végig csak utazni akarok” (Márai 1999, 37–38). A távollét, az idegenség állapotának tárgyiasításaként írta meg *Béke Ithakában* című regényét. Ezzel vette kezdetét a második száműzetésben megjelent köteteinek sora.

Egy másik könyv írását is megkezdte, azzal a szándékkal, hogy önmaga és mások számára igazolja: helyesen döntött, amidőn elhagyta Magyarországot. Eredetileg az *Egy polgár vallomásai* harmadik kötetének nevezte ezt a visszaemlékezést. 1949 márciusában így körvonalazta a célját: „Könyvem legveszélyesebb sorait írom: meg kell határoznom, néhány oldalon, mi a polgárság, mi az, amit jogosan támadnak benne a korszerű ellenfelek és mi az, ami életképes benne? Mi az, ami 'szerep' még benne, s mi az, ami már valóban elhalt ebben a szerepben” (Márai 1999, 65). Április 5-én már be is fejezte ezt a munkáját, de amikor azt a kérdést tette föl önmaga számára: kit érdekelhet, amit írt, elfogta a bizonytalanság. Hosszas töprengések és többszöri átdolgozás után, csak 1972-ben jelent meg ez az önéletrajzi mű. 1973 decemberében a Pándi Pál szerkesztette *Kritika* éles támadást intézett e könyv ellen, a tőke szószólójának minősítve a szerzőt, külön kitérve az 1956 erkölcsi tisztaságára vonatkozó szavakra. A *Föld, föld!*... megjelenésekor alig jutott el néhány magyarországi olvasóhoz; „a

példányok, melyeket innen budapesti barátok címére küldöttem, egytől egyig visszaérkeztek, 'non admis' jelzéssel" – írta Márai Szőnyi Zsuzsának Salernóból 1974. április 17-én (Szőnyi 2000, 95).

Az a részlet, amelyre az idézett naplóföljegyzés utal, így hangzik a ki nyomtatott változatban: „Ezzel az osztállyal, a polgársággal, örökké perem volt. Én, a felvidéki polgárivadék soha nem éreztem otthon magam abban a budai polgári lakásban és szerepkörben, ami most a romok között enyészett. Hiányzott számomra, mi is? [...] A légkör. A megtartó, eleven polgári légkör. (Kassán nem hiányzott soha. A kolozsváriakon sem éreztem ezt a légszomjas tátoagást, a légkör hiányát.) De minden, ami Budapesten körülvelt, a kormányfőtanácsos, a méltóságos úr, a cselédnyúzó nagysága, a lipótvárosi plutokrata – (ő volt még a legjobb fajta ebben a felemás álpolgári pesti panoptikumban) – mindez nem volt számomra eleven, polgári légkör – igen, mint én magam, ez is csak karikatúrája volt annak, aminek emlékét Kassáról elhoztam és hűségesen őriztem. [...] a trianoni Magyarországon már nem élt polgárság, abban az értelemben, mint a Felvidéken, vagy Erdélyben” (Márai 1972, 98, 107–108). A polgári értékrend megtestesítőjeként Kosztolányit tüntette föl: „Nem volt tagja semmiféle Pártnak. [...] Nem hitt a Népbén. Csak írt” (Márai 1972, 114).

Márai úgy érezte, azért kellett elhagynia az országot, mert a baloldal ugyanolyan ellenszenves volt számára, mint a jobboldal, amely tüntetett ellene *A kassai polgárok* bemutatóján. Szenvedélyes bírálatának a társutas volt a célpontja: „A 'haladó' értelmiség, szarukeretes pápaszemével, amint pontosan azokat a bűnöket követi el ma, kommunista pártigazolvánnyal zsebében, mint négy évvel ezelőtt a kék szemű, szőke, bilgericsizmás keretlegény” (Márai 1999, 24). Amidőn Mindszenty tárgyalását hallgatta a rádióban, a szovjet perekre gondolt. Sótér Istvánról csak enyhén gúnyos hangnemben írt, a miniszter Ortutay Gyulát és az államtitkár Bóka Lászlót viszont keményen bírálta, sőt Fejtő Ferencet is, amiért Rajkot hősnek nevezte, hallgatván arról, hogy „ez a Rajk volt az, aki a hazai rendőrállamot minden cseka-módszerével megszervezte” (Márai 1999, 250). Úgy vélte, az egyik zsarnokság szüli a másikat – „Hitler soha nem léphetett volna a világszínpadra, ha nem előzi meg Lenin és Sztálin” (Márai 2001, 11) –, s ő azért van a száműzetésben is magányra kényszerítve, mert a két rendszer közül egyiket sem tudta elfogadni. A Nyugatra menekültek is bizalmatlanok voltak vele szemben, mert kezdettől fogva azt is hirdette: a távol élők nem ismerhetik jól a hazai állapotokat, s ezért nem igazán szólhatnak bele a Magyarországon élők ügyeibe. „Aki kiszakad, már nem tudja népét képviselni, bármennyire fájó ez nekünk” – nyilatkozta 1949. november 14-én a Clevelandben megjelenő *Szabadság* című lapnak (Szőnyi 2000, 140). Jobb-

oldali magyarok többször is élesen támadták – a *Hídverők* című Ausztriában kiadott újság például már 1950. április 10-én gyalázkodó cikket közölt róla Magyar János aláírással –, ám ő azokkal szemben is bizalmatlan volt, akiknek üldözéséért korábban az egész magyar lakosságot tette felelőssé: „A zsidóság – tragikus tévedéssel – a bolsevizmuson át vesz elégtételt magának az elszenvedett sérelmekért” (Márai 2001, 125). Az „erőszak mindig ugyanazt akarja. És mindig ugyanolyan erőszakos eszközökkel akarja azt, amit akar. [...] az ördögöt nem lehet Belzebubbba kiűzni” – nyilatkozta a nemzeti szocializmust követő kommunizmusról a Szabad Európa Rádióban 1956. december 26-án, közvetlenül azután, hogy a magyar forradalom hírére visszalátogatott Európába (Szőnyi 2000, 155). Úgy írta le saját helyzetét, mintha közben az *Édes Anna* zárlatát idézte volna föl: „a ‘közép’ [...] a jobboldaliak számára mindig baloldali, a baloldaliak számára gyanús jobboldali marad” (Márai 1972, 310).

Nabokov száműzetésben írott könyveiben is sok a keserűség, de Márai 1948 után keletkezett műveiből hiányzik a korábbi alkotásaira jellemző játékosság, amely az orosz szerzőnek még kései alkotásaiban is megtalálható. Jellemző, hogy Nabokov – egyike azon kevés huszadik századi íróknak, akik viszonylag sikeresen váltottak nyelvet – *The Visit to the Museum* címmel mulatságos történeté alakította azt a rémálmát, hogy a Szovjetunióban él. Márai nemcsak másokat bírált, de önmaga fölött is ítélt. Ha találkozott olyanokkal, akik olvasták valamelyik regényét fordításban, igazat adott bírálóinak, mivel érzékelték műveinek gyengeségeit. Egy nápolyi ügyvédféle megemlítette, hogy évekkorábban olvasta a *Divorzio a Budát*, amely 1938-ban jelent meg. „Hümmögve mondja, hogy nem tetszett neki a könyv, unalmas volt. Igaza van, nekem sem tetszett” (Márai 1999, 26). Bele-beleolvasott korábbi köteteibe, és így összegezte a véleményét: „Amit írtam, egészében, nem jó. Az ‘életem munkája’ nem jó. Mi az, ami megmaradhat belőle? A verses prózák néhány sora. Talán a *Zendülők*, a *Féltékenyek* és a *Sértődöttek*. [...] A *Vendégjáték*, *Igazi*, *Gyertyák*, *Nővér*, *Sirály*, *Válás Budán*, *Csutora*, *Bébi...* ezzel majd ügynökök eljátszanak külföldön, ha éppen kedvük van ehhez, és nem akad jobb holmi a kezük ügyébe. De nekem ehhez nincs sok közöm” (Márai 1999, 115, 164). 1949-ben némelyek föl akarták terjeszteni Nobel-díjra, és Gide – aki két évvel korábban kapta ezt az elismerést – támogató levelet írt, mert nagyra becsülte azt, amit a magyar írótól franciául olvasott. Amikor Márai tudomást szerzett erről a tervről, a következőket írta naplójába: „Azt hiszem, én nem érdemlem meg a Nobel-díjat, s ezt nem valamilyen selypegő, hamis szemérem mondatja velem, hanem a meggyőződés. ‘A Garrenek műve’ minden, amit – a Nobel-díj birtokában – le tudnék tenni a világ elé, s ez a könyv nem tö-

kéletes” (Márai 1999, 209–210). Elmarasztaló ítéletét még a közelmúlt alkotásaira is kiterjesztette. A *Judit* című regényről – amelyet 1948-ban Magyarországon kezdett írni, és Genfben fejezett be – szigorú mérleget készített, s az ugyancsak a háború után készült *Harminc ezüstpénz* elolvasása után arra a következtetésre jutott, hogy már az 1945-ben kialakult magyarországi helyzet is lehetetlenné tette öntörvényű, teljes értékű műalkotás megteremtését: „Vontatottsága, terjengőssége, aránytalanságai elképesztettek. Nyilvánvaló, hogy otthon teljesen légtüres térben dolgozott már az utolsó években minden író. Én is. Nem volt önkritikánk, sem mértékünk, írásainkat nem tudtuk egy föltétlen mércéhez igazítani” (Márai 1999, 153). Az volt a véleménye, hogy a politikai rendszer ugyanúgy el fogja torzítani a magyar művelődést, ahogyan tönkretette a művészetet abban az országban, ahol Lenin ábrázolásai szorították ki az alkotótevékenységet.

Hangnemének végtelen keserősége azzal magyarázható, hogy kilátástalannak látta a Nyugaton élő magyar író helyzetét. „Lehet-e ‘szakítani’ egy hazával? Nem lehet. Ez öngyilkosság” – írta 1949 elején (Márai 1999, 23), s ez a véleménye ösztönözte *San Gennaro vére* című könyvének elkészítésére. Évekig küzdött a feladattal. Hol regényként, hol útleírásként képzelte el, hol első, hol harmadik személyben írta, s a műfaj eldöntetlensége éppúgy érezhető a száműzött magányosságának e kivetítésében, mint ellenpárjában, a *Rómában történt valami* című alkotáson, amely Julius Caesar megöletésének történetét mintegy ürügyként használja a kommunista rendszert kiszolgáló magyar írók ellen intézett támadáshoz, vagyis a történelmi regényt időszerű példázattal ötvözi. Ez utóbbi művét szerzője olyan „Jegyzet”-tel bocsátotta közre, amelyben ő maga utalt a művészi egyenetlenségekre: „Ez a könyv megkapta a klasszikus érlelési időt. Nem biztos, hogy javára vált” (Márai 1971, 201).

Amikor Márai nagyon fiatalon, először utazott évekre Nyugatra, úgy vélhette: megszűnt az ország, amely a hazája volt. Másodszor is elveszítette szülővárosát, s ekkor már a reménytelenség készítette távozásra. Meg volt győződve arról, hogy ami bekövetkezett, nem teremthet jobbat annál, ami lett, s egyúttal azt is világosan látta, hogy a magyar nyelvhez ragaszkodó író számára a távollét sem hozhat „eredmény”-t. 1949-ben, Szindbád regényének újraolvasásakor fogalmazódott meg benne az a feltevés, hogy egész addigi munkássága elavulásra van kárhóztatva: „Ez az álruhás tréfa most [...] különösen megkomolyodott. Úgy olvasom, mint egy történelmi tanulmányt. Mindaz, amiről Szindbád beszél, amit szeretett, amit gyűlölt, amiben hitt, ami gyöngéje és ami erőssége volt: nincs többé” (Márai 1999, 236).

Bármennyire is igaz, hogy Olaszországban s Amerikában is írt értékes művet – az *Erősítő* esetében a „kitalált” történet az inkvizícióról és a füg-

gelékként, jegyzetek formájában közölt, Közép-Európa legújabbkori történelmére is vonatkozó idézetek kölcsönhatása figyelemre méltó, az *Ítélet Canudosban* öntörvényű, zárt világa pedig minden oktató célzat nélküli, s a megszállottak tömegmozgalma így sokkal félelmetesebb, mintha az elbeszélés értekezéssel keverednék, mint a kevésbé sikeres alkotásokban –, az önéletrajzi szövegek mégis elárulják, hogy szerzőjük távlattalannak élte meg második száműzetését, tudván, hogy elszigetelődött a magyar irodalomtól. Két rossz közül a kisebbiket választotta. Tagadhatatlanul kevésbé nyomorodott meg szellemi értelemben, mint azok a pályatársai, akik hazájukban maradtak – gondoljunk csak a szovjet vagy magyar kommunista vezetőkéről vagy a Szovjetunióba tett látogatásról szóló írásokra –, innen az erkölcsi fölény, amely utolsó évtizedeinek könyveiből sugárzik, de művészetére óhatatlanul is hatott a bezártság. Noha úgy gondolta, az értelmiségnek el kell hagynia Magyarországot, mert nem vállalhat részt az ott történő eseményekben, nem kételkedett abban, hogy a száműzetés is zsákutca: „Minden megszűnik, elpusztul, amorph lesz, feloldódik, minden, ami-ben hittem, amihez közöm volt, amiért éltem. A semmi felé élek, a semmi-be írok. [...] Magyar nyelv, magyar könyvkiadás, magyar olvasók nélkül nem vagyok senki és semmi” (Márai 1999, 44–45, 57).

Bármennyire is visszatekintő a távlat Márai legjobb műveiben, olyan tanulság is levonható belőlük, amely a jövő felé mutat. A világ egységesülését s a magyar nyelv esetleges fenyegetettségét korábban élte meg, mint a magyar írók túlnyomó többsége. 1950-ben, Knut Hamsun utolsó könyvének olvasásakor állapította meg, hogy a norvéghoz hasonlóan a magyar irodalom is főként a német nyelvterületnek köszönhetően jutott el a világba. Jelenkori íróink külföldi sorsa is ezt a feltevést igazolja. Ugyanebben az évben a zürichi rádióban tartott felolvasásakor fogalmazta meg azt az észrevételt, hogy nem tud németül. Ez a tapasztalat is megerősítette azt a hitét, hogy csakis magyarul írhat. Egy évvel később értesült arról, hogy Magyarországon bezúzták a könyveit. E hír döntően járult hozzá elhatározásához, hogy kivándorol Amerikába. Angolul sokkal kevésbé tudott, mint németül, s noha a bevándorlási engedélyre várva, hozzálátott a nyelvtanuláshoz, semmi kétsége nem volt abban, hogy „ez a küzdelem az angollal, ötvenéves korban, meglehetősen reménytelen” (Márai 2001, 10). Tudtommal soha nem próbálkozott azzal, hogy angolul írjon, s noha sok könyvét fordították különböző nyelvekre, biztos volt abban, hogy legjobb alkotásainak értékei nem menthetők át más nyelvre. Ezt a feltevést nem cáfolja, hogy *A gyertyák csonking égnek* – amely 1950-ben *Die Kerzen brennen ab* címmel megjelent változatában visszhangtalan maradt – *Die Glut* címmel az 1999-ben tartott Frankfurti Könyvvásárnak legnagyobb magyar si-

kere lett, s nemcsak azért, mert Marcel Reich-Ranicki nagy író művének nevezte egy olyan sokak által nézett műsorban, amelyben Toni Morrison *Paradise* című regényéről és Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című könyvéről is elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg. Az újabb német fordítás címe egyébként arra vezethető vissza, hogy Márai *Parázs* címmel egyfelvonásost készített a regényből, amelyet *Asche und Glut* címmel Podmaniczky Tibor átültetésében, 1967. augusztus 23-án az akkori második német tv-csatornán is sugároztak. Márai könyvei közül Olaszországban is ugyanez a regény vált népszerűvé – az 1958-as keltezésű, Marcelle és Georges Régnier készítette francia változathoz (*Les braises*) hasonló, *Le braci* címmel jelent meg Marinella d’Alessandro fordításában, s 1998 áprilisa és 2000 januárja között kétszázezer példányban fogyott el –, tanúsítván, hogy a fordíthatóság nem okvetlenül feleltethető meg a művészi teljesítménynek. Azok az alkotások, amelyekben leginkább érzékelhető Márai nyelverterető ereje, idegen nyelven nem arattak elismerést – a *Szindbád hazamegy* 1978-ban közreadott német változata bizonyítja ezt a legszemléletesebben. Úgy is lehet fogalmazni: Márai műveinek esetében a fordíthatóság a népszerűséggel van egyenes és az igényes, szakszerű értelmezők véleményével fordított arányban. A *gyertyák csonkig égnek* eredeti megjelenésekor kemény bírálatokat kapott, de 1946-ig huszonhétezer példányban fogyott el – ami a negyvenes évek közepén kiemelkedő magyar könyvsikernek számított –, s 1990-ben a Helikon Kiadó is vele indította az életmű közreadását. Másutt is ez a könyv bizonyult legsikeresebbnek: 2000-ben Brazíliában, Dániában, Hollandiában, Lengyelországban, Norvégiában, Svédországban és katalán földön, 2001-ben az Amerikai Egyesült Államokban, Portugáliában, Cseh- és Finnországban, 2002-ben Angliában, Izraelben és Szlovéniában adták ki, és tudomásom szerint készül a bolgár, észt, görög, izlandi, japán s koreai fordítás.

A fordítások sikertelenségét Márai hamar elfogadta. Az viszont egyre inkább nyugtalanította, hogy az idegen nyelvek használata rombolhatja anyanyelvi kifejezőkészségét. „Megesik, hogy a mondatot magyarul kezdem elgondolni, olaszul folytatom és franciául vagy angolul fejezem be, ahogy tudom” – állapította meg 1950-ben, s ebből a keserű tapasztalatból kiindulva írta *Halotti beszéd* című versét a következő évben, közvetlenül a kivándorlás előtt.

Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek.
Össze tudod még rakni a Margit-szigetet?...
Már minden csak dirib-darab, szilánk, avitt kacat.
A halottnak szakálla nőtt, a neved számadat.

Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak
Elporlanak, elszáradnak a szájpadlat alatt.

[...]

A gyerekek *Toldi-t* olvasod és azt feleli: *oké*.
A pap már spanyolul morogja koporsónk felett:
„A halál gyötrelmei körülvettek engemet!...”
Az ohioi bányában megbicsaklik kezed,
A csákány koppan és lehull nevedről az ékezet.
A tyrrheni tenger zúgni kezd s hallod Babits szavát,
Krúdy hárfája zengi át az ausztrál éjszakát.
Még szólnak s üzennek ők, mély szellemhangokon,
A tested is emlékezik, mint távoli rokon.
Még felkiáltasz: „*Nem lehet, hogy oly szent akarát...*”
De már tudod! Igen, lehet...

Eredetileg nem szánta közlésre, de hamarosan több helyen is megjelent, sőt hivatkozási alappá vált e költemény. „Ez lesz az emigráció ‘Szomorú vásárnap’ című kupléja – amely mellett hajdan, Pesten, a cselédek öngyilkosok lettek” – jelentette ki, meglehetősen fanyarul (Márai 2001, 232). Közvetlenül ötvenkét éves születésnapja után, 1952. április 13-án szállt föl a Constitution nevű hajóra. Elutazása előtt Vörösmarty utolsó verseit olvasta, s a Világos utáni helyzetre gondolva, a következő szavakat vetette papírra: „Ma úgy gondolunk vissza erre az időre, mint valaki, aki látta tulajdon rákületét, gondol arra, hogy ifjúkorában valamikor influenzája is volt” (Márai 2001, 98).

Nem sokkal New Yorkba érkezése után megtapasztalta azt, amiről a *Hallotti beszédben* szólt: hivatalos iratokon már ékezet nélkül írta a nevét. A *Béke Itbakában* levonatainak olvasásakor megrendítő élményben volt része: „Hét éve először korrigálom egy könyvem magyar nyelvű szedését. Javítás közben egy pillanatra – s ez a pillanat igazán olyan, mint amikor örvény előtt áll s elszédül az ember –, nem tudom ‘polyva’ vagy ‘pelyva’ a helyes szó? Egy pillanat után kapcsol az agyam és tudom, hogy ‘pelyva’; De ez a pillanat félelmes” (Márai 2001, 311).

Élete utolsó négy évtizedében állandó rettegésben élt, hogy elfelejti az anyanyelvét. Többeket megkért arra, figyeljék az esetleges idegenszerűségeket nyelvhasználatában. Nincs kizárva, 1989. február 4-én kelt levele is ezzel a szándékával hozható összefüggésbe, amelyben azt javasolta, látogassam meg. Mivel rossz irányítószámot írt a borítékra, kéréséről csak azután értesülhettem, hogy San Diego vezető napilapjában megjelent az a néhány mondat, amelyet halála alkalmával megfogalmaztam.

Legfőbb mesterének Aranyt tartotta, kinek szavai „az emlékezés mély vizéből fodroznak, türemlenek elő” (Márai 1999, 242). „Egyedül kell maradni, egyedül a magyar nyelvvel, Károlival, Pázmánnyal, Vörösmartyval, Arannyal, Babitscsal, Kosztolányival, Krúdyval... Egyedül, halálig” (Márai 1999, 269). Negyven évig ennek az eszménynek a jegyében élt s dolgozott.

Irodalom

Fekete, Gézáne (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973*. MTA, Budapest.

Hornik Miklós (1982): *Beszélgetés írókkal*. Forum, Újvidék.

Kosztolányi Dezső (1979): *Európai képeskönyv*. Szépirodalmi, Budapest.

Márai Sándor (1945): *Napló (1943–1944)*. Révai, Budapest.

Márai Sándor (1946): *Iblet és nemzedék*. Révai, Budapest.

Márai Sándor (1971): *Rómában történt valami: Regény*. Pannonia, Toronto.

Márai Sándor (1972): *Föld, föld!... Emlékezések*. Vörösváry, Toronto.

Márai Sándor (1993): *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram, Pozsony.

Márai Sándor (1990): *Ami a Naplóból kimaradt: 1949*. Vörösváry, Toronto.

Márai Sándor (2001): *Ami a Naplóból kimaradt: 1950–1951–1952*. Vörösváry, Toronto.

Szőnyi Zsuzsa (2000): *Vándor és idegen: Levelek, emlékek*. Kortárs, Budapest.